

Szimbolikus térfoglalás Szarajevóban¹

Orsós György²

1. Abstract

This study examines the symbolic occupation of space in Sarajevo. It presents some typical trends in the transformation of the symbolic landscape, focusing on the symbols of the Bosniac space occupation. At the same time, using a hermeneutic method to interpret the city's most important monument in a local social and cultural context, it shows that the transformation of the symbolic landscape cannot be understood only as ethno-nationalist spatial conflicts, but must be read in a multi-layered way, including the local urban narrative and the image of a tolerant and heterogeneous city. It also compares this with interviews with Sarajevan university students, which also strengthen this interpretation.

Keywords: symbolic landscape, Sarajevo, Bosnia-Herzegovina, ethnonationalism, politics of memory

2. Bevezetés

Szarajevó az 1995-ben befejeződött ostrom után a politikai földrajzi lokális kutatások fókuszába került. A daytoni béke „befagyasztotta” a határokat, és megszüntette a nyílt konfliktust (Reményi, P. 2011a), így azok jelentős része a szimbolikus politizálás terepére csúszott át. A szimbolikus politika vizsgálata azért is különösen érdekes, mert gyakorlatilag egy új nemzetállam kiépülését követhette nyomon a tudomány, és Bosznia-Hercegovina egy sor kurrens politikai földrajzi probléma állatorvosi lovává vált. Ezek közül az egyik legfontosabb a tér uralásáért, „otthonossá tételért” folytatott politikai harc dokumentálása és megértése. Az utcaátnevezések, emlékműállítások, mecsetek és templomok indokolatlannak tűnő építése rendkívül feltűnő tendencia volt, kiváltképp a háború pusztította tájakkal kontrasztba állítva. Egyszóval a terek hamar túlsordultak szimbolikus tartalommal, az új szimbolikus rezsimek hamar kiépültek. A szakirodalom egy része (Robinson, G.–Engelstoft, S.–Pobric, A. 2001; Ristic, M. 2018) jellemző módon egyfajta szemiotikai megközelítést használ, melynek alapvető logikája a következő: ha növekszik a mecsetek, muszlim bosnyák származású személyekről elnevezett utcanevek száma, abból az következik, hogy a város szimbolikus tájképe is elbosnyákosodik, „elbosnyákosítják”. Ezzel azonban több probléma is van. Először is fontos kiemelni, hogy ez valójában csak egy elsődleges szemantikai elemzésre épül, nem számol érdemben azzal, hogy a jelek önmagukban nem

¹ Az Innovációs És Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-II-PTE-1312 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alpból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola

értelmezhető, azok mindig több jelentésréteggel bírnak, és komplex társadalmi diskurzusokba ágyazódnak be (Szabó M. 2003). Másodsor, ehhez szorosan kapcsolódva, feltűnő az önkényes, etnikai és posztkonfliktusos értelmezés használata. Nyilvánvalóan egy traumatizált és – leginkább etnikailag – megosztott helyi társadalomról beszélünk, de ennél komplexebb lokális közösségi életet kell feltételeznünk. Épp ezért, e tekintetben a kérdés az, hogy a szimbolikus térformálás milyen társadalmi diskurzusokba ágyazódik be, lehet-e és miként komplexebben értelmezni a folyamatot? Ha igen, akkor milyen következményei vannak mindennek a szimbolikus térfoglalás értelmezésére vonatkoztatva?

A kérdéskör megválaszolását teljes egészében ez a tanulmány nem oldhatja meg, de megkísérel egy konkrét eset elemzésén keresztül felmutatni egy lehetséges utat. Központi állítása az, hogy komplexebb értelmezéssel kell számolnunk, a helyi társadalomtörténetet meghatározó etnikai heterogenitás, urbanizáció mentalitástörténeti következményei okán a bevett „etnikai feszültségek és elhatárolás” olvasata mellett érdemes egyfajta speciális lokális identitásképzésről is beszélni, aminek az inklúzió és a heterogenitás továbbra is fontos, bár kétségtelenül problematikus tartozéka.

A kérdés megválaszolásához először vázlatosan bemutatom Szarajevó történeti és földrajzi kontextusát, ezt követően a legfontosabb emlékművet és közvetlen környezetét mutatom be, és a városról szóló társadalomtörténeti, valamint etnográfiai szekunder irodalom mentén értelmezem, végül pedig a 2018-ban és 2021-ben tett tereputam alatti megfigyeléseimet, valamint egyetemistákkal készített interjúk releváns eredményeit írom le.

3. Elméleti keret, módszertan

Lefebvre, H. (1991) alapján azt mondhatjuk, hogy a tér reprezentációi befolyásolják annak érzékelését és megélését, irányítják a különböző gyakorlatokat (pl. várostervezés, építkezések), ezért azok instrumentálisak, ideologikusak és hatalmi összefüggésbe ágyazódnak (Berger, V. 2018). A térreprezentáció alakításának hatalmi tevékenységét nevezhetjük szimbolikus térpolitikának. Mivel a (városi) táj reprezentációs térként is működik, ezért identitáspolitikai célokra is rendkívül alkalmas; kifejezhet és (re)generálhat bizonyos kollektív értékeket, identitásokat. Lehet az önreprezentáció tere, a nemzeti és városi szimbólumok, vagy a helytörténetet megjelenítő köztéri szobrokon keresztül, vagy egy társadalmi réteg/osztály értékrendszere, „ideológiája” is reprezentálódhat egy-egy városi tájban: könnyen felismerni a különbséget egy tipikus polgár- vagy egy bányászváros között. Az identitáskonstrukció nemcsak az ön-, hanem a másik reprezentációját is magában hordozza: a kollektívum (korábbi) ellenségeinek, ellen(ség)képeinek megjelenítése fontos eszköz, hiszen megjeleníti a közösség határait, valamint különbözősége révén képes definiálni a közösség sajátosságait. (Szabó M. 2006).

A szimbolikus térpolitika lehet a fizikai tér uralásáért folytatott (top-down) harc eszköze is. Ezt gyakran láthatjuk egy-egy multietnikus településen impériumváltások idején. Legtöbbször olyan emlékezetpolitikai narratívák jelennek meg, amelyek megítélése, tartalma könnyen megosztó lehet különböző etnikumok között, ezért köztéri használatuk alkalmas lehet egy térség otthonossá tételére az egyik etnikum, és elidegenítésére egy másik számára. Cohen, S. B. és Kliot, N. (1992)

Izrael határmenti településneveinek vizsgálatán keresztül mutatta be, hogy az új állam kiépítésében fontos volt a korábbi nevek eltávolítása és új, a zsidó államhoz kötődő nevek megjelenítése. Továbbá megállapítja, hogy a nacionalista jellegű elnevezések jelentősen összefüggnek az adott állam nemzettudatának „fejlettségével”, azaz, hogy mennyire van/nincs veszélyben a nemzeti identitás össztársadalmi elfogadottsága. Azaryahu, M. és Kook, R. (2002) Haifa, Jeruzsálem és Umm al-Fahm utcanévei példáján az arab-palesztin identitást vizsgálta és megállapította, hogy ahol a gyarmatosítók nem befolyásolták jelentősen az utcanévadó-hatóságokat, ott arab dominancia esetén döntően az arab történelemhez tartozó nevek jelentek meg az utcanevekben (bár különböző, a helyi társadalmi adottságokhoz illeszkedő narratívákon keresztül).

Lehet továbbá a szimbolikus térpolitika egy városi társadalom belső konfliktusainak eszköze is. Jól ismert példái ennek az erdélyi városok, ahol a rendszerváltás után az etnopolitikai konfliktusok gyakran szimbolikus küzdelmekben csapódtak le a román és a magyar lakosság között a város kontrolljáért folytatott harcban. (Brubaker, R. et al. 2006; Erőss Á. 2018).

Cosgrove, D. (1984) ideológiai objektumokként beszélt tájakról, amelyek leképeznek és reprodukálnak bizonyos társadalmi értékeket és érdekeket. Barnes, T. és Duncan, J. (1992) kommunikációs jelentésrendszerként értelmezte a tájképet, amit elsősorban a szöveg metaforájával mutatott be. Ebben az értelemben a tájkép jelentésrendszer, amit a benne lévő folyamatok újraolvasnak. A szövegek tehát a valóságot létrehozzák, nem pedig leutánozzák. Ezek a gyakorlatok intertextuálisak, hiszen magukba olvasztanak más szövegeket is, jelentésük azonban nem rögzített, hanem kulturálisan és történetileg, néha akár egyéni szinten és időlegesen is változó. A társadalom szövegszerűségének konkretizálódása az, amikor bizonyos szövegek leírásra kerülnek, a társadalmi világban ez annyit takar, hogy az intézmények, társadalmi cselekvések, és az épített környezetbe emelt emlékművek ezeket rögzítik.

Tehát a szimbolikus tájkép tudományos elemzésénél nem elsősorban a megismerés, hanem a megértés a cél. Ezt a földrajztudományban John Pickles (1992) mutatta be térképek kritikai elemzésén keresztül. Megközelítése szerint először magát a művet kell elemezni filológiai eszközökkel (szemiotika, szemantika), és olyan kérdésekre kell válaszolni, minthogy mi a mű szándékolt üzenete, milyen elemekből épül fel ez az üzenet, mi lehet a szerző és a mű kapcsolata. Ezt követi egy hermeneutikai elemzés, amelynek során azt vizsgáljuk, hogy ezek hogyan ágyazódnak be a mű megalkotásának, saját idejének világába és napjainkéba: milyen kulturális és társadalmi környezetbe és hagyományba ágyazódik be, továbbá milyen potenciális olvasatok lehetségesek, ezek közül mi lehet a legrelevánsabb.

A fentiek tükrében elemzésem fókuszában a legfontosabb szarajevói emlékmű áll, a *Spomenik ubijenoj djeci sarajeva* (Az ostrom során meggyilkolt gyerekek emlékműve), (1. ábra) amelyet a helyi társadalomról készített kultúrtörténeti és antropológiai szekunder irodalom, illetve a helyi sajtó tükrében értelmezek, mindezt pedig kiegészítem a 2022-ben, Szarajevóban helyi egyetemistákkal készített interjúk releváns tanulságaival.

4. Szarajevó vázlatos bemutatása

Szarajevó történetét jól nyomon követhetjük, mivel a különböző korok által épített rétegek nem elsősorban egymásra, hanem inkább egymás mellé épültek, amelyeknek a tengelyét alapvetően a Miljacka folyó szabta meg. A város létrejöttét a 15. századra tehetjük, amikor egy oszmán centrumként épült meg. Ez a város mai keleti részén található, a bazárnegyed (Baščaršija) területén. A következő fontos állomás a város történetében az Osztrák-Magyar Monarchia uralma volt, amelynek során a korábbi „keleti” muszlim arculat kiegészült egy „európai, nyugatos” a századforduló idején divatos szecessziós, illetve historizáló, neomór stílusú épületállománnyal. A város történetében a következő nagy ugrás a szocialista időszakra tehető, amikor is Jugoszlávia egyik fontos reprezentatív városává vált, egyfajta jugoszláv mintavárossá. A jugoszlávok aránya itt volt a legmagasabb az egész ország területén (Kocsis K. 1993). Mindezt kiegészítette az új, szocialista modernista épületek, városrészek kiépülése. Nem pusztán a szocialista esztétika terjedését hozta magával mindez, hanem a város szakrális jellegének háttérbeszorulását is. Jellemző volt a partizánmítosz szimbolikus terjedése, az emlékművek jelentős része a partizánokat, antifasiszta ellenállókat jelenítette meg. Ezek közül a legismertebb az Örökláng a Tito sétányon. Az ostrom alatt az épületállomány jelentős része elpusztult vagy megrongálódott. A rombolás nem csupán a háború szükséges velejárója volt, hanem tudatos várospusztítási törekvések eredménye is; ennek bővebb kifejtésére a tanulmány későbbi pontján térek ki. A város tájképe, szövete, közössége tehát egy radikális törést szenvedett el.

5. A szimbolikus térpolitika általános tendenciái Bosznia-Hercegovinában és Szarajevóban

A háborút követően Bosznia-Hercegovina politikai földrajza teljesen megváltozott. Megváltozott a geopolitikai koordináta-rendszer, a földrajzi tudás és viszonyítási rendszerek teljesen átalakultak. Már az ostrom után megkezdődött a közterek nacionalizálása a szimbolikus politizálás keretein belül. Az utcanevek tartalmukat tekintve erősen követték az adott területen élők etnikai hovatartozását (Palmberger, M. 2012). Az intézmények szintén eszerint az etnikai logika szerint kezdtek el működni, a korábbi egységes intézményeket megosztották, és gyakorlatilag párhuzamossá váltak, ezzel is erősítve a tér megosztottságát (Reményi P. 2011b).

A daytoni egyezményt követően Szarajevót két részre osztották fel: a Bosznia-hercegovinai Föderációhoz tartozó Szarajevóra és a Szerb Köztársasághoz tartozó Kelet-Szarajevóra. A nyugati részhez tartozik a korábbi városszövet nagy része, míg Kelet-Szarajevóhoz csak néhány korábbi városrész. Az entitásközi határokat követi, de nem fedi le az etnikai megoszlás. A vidékről bevándorlók és az elűzöttek miatt jelentős homogenizáció zajlott le: Kelet-Szarajevó főleg szerbek által lakott, míg Szarajevóban a muszlimok aránya 80%-ra nőtt, a szerbeké pedig 12%-ra csökkent. (Bassi, E. 2015). A két város közszolgáltatása, városfejlesztése tekintetében teljesen elzárkózik egymástól (Badescu, G. 2014), habár ezt a lakosság nem teljesen teszi így, az átjárás mára teljesen hétköznapivá vált (Bassi, E. 2015).

A háború lezárultával felértékelődött a térrepresentációk szerepe. Fontos eszköze volt a határképzésnek, a tér uralásáért folytatott erőszakmentes küzdelemnek, az ön- és ellenrepresentáció kialakításának és az emlékezet(politika) helyei létrehozásának (Jansen, S. 2013). A térelnevezések földrajzi aspektusait elemezve Ristic, M. (2018) mutatja be, hogy az entitásközi határ és az utcanévek etnikai tartalma szinte tökéletesen egybeesik: a határ szerb oldalán csak szerb nevek, nyugat-szarajevói oldalán csak nem szerb nevek voltak.

Az önrepresentációk vizsgálata Szarajevó esetében összetett. Számolhatunk a város imázsépítésével, illetve a különböző etnikai csoportok önmegjelenítésével is. Mindemellet megjelenik az új nemzetállam is a szimbolikus tájképben. A turizmus számára rendkívül vonzó tényező a kulturális sokszínűség, ez nagyban alakítja Szarajevó önrepresentációját is. A városban továbbra is megvan az a tájképi, etnikai, vallási, kulturális sokféleség, ami ennek alapja lehet. A város 2021-es turisztikai videójában feltűnő elemek is igyekeznek ezt nyomatékosítani, minden etnikum attribútumait egyenlő mértékben megjeleníteni, ugyanakkor nem túlhangsúlyozni. A videó címe és záróképe is a Kelet és Nyugat találkozását hangsúlyozza (Where East meets West).

A szimbolikus térfoglalás narratíváját erősíti az, hogy a bosnyák kulturális tartalmak térnyerése jól látható. Az utcanévtáblák, a tipográfia megváltoztatása kék háttérű cirill betűről zöld háttérű latin betűsre, vagy a mecsetek számának növekedése is ennek a jele (Ristic, M. 2018). Különösen kivehető ez a tendencia a külvárosi területeken (Alipašino Polje, Otoka), ahol új és reprezentatív mecsetek épültek. Ezzel szemben a horvát vagy szerb etnikumhoz köthető elemek erősen háttérbe szorultak. Az utcanévekből szinte teljesen eltűntek a szerb személyekre emlékeztető nevek, helyükre döntően bosnyákok kerültek.

Ezt erősíti a különböző nemzetközi szereplők softpower-politikája is. Törökország „neo-ottomán” (Todorović, M. 2021) politikája az oszmán korra emlékeztető épületek, terek (pl. a Bazárnegyed) felújításában mutatkozik meg, ami szintén az „elbosnyákosodás” érzetét kelti. Az Öböl-menti országok szintén ezt erősítik. A Gazi Husrev Bég Könyvtár (Gazi Husrev-begova Biblioteka) Katar segítségével újították fel, de még ismertebb és vitatottabb a Szaúd-Arábia által épített Fahd király-dzsámi.

A szimbolikus tájkép újdonságait azonban elsősorban az ostrom emlékei jelentik. A szarajevói rózsák először spontán civil megemlékezési minták voltak, a gránátbecsapódások következtében elhunytakra emlékeztek a mélyedésbe vörös festék öntésével, azonban ezekből később többet megőrzött, és emlékművé alakított a helyi önkormányzat. Továbbá több, az ostromra emlékeztető név is bekerült a toponímia-rendszerbe, általában fontos városföldrajzi helyeken. Ezek egyfelől egy hőstörténetet (pl. Zöldsapkások [Zelenih Beretki], Alija Izetbegović tér, Alagút utca [ulica Tuneli]), másfelől a tragédiát rögzíti. A közintézmények falain szintén találni emléktáblákat, amelyek az intézményhez kötődő áldozatokra emlékeztetnek.

A jugoszlávizmus bár kétségkívül háttérbe szorult, e vonatkozásban fontos elemek maradtak fenn továbbra is. A Tito marsall sétányon megmaradt az Örökláng emlékmű, vagy épp az ortodox templom előtti multikulturalizmust hirdető szobor. Ezek vélhetően két különböző okból maradhattak meg. Egyfelől ezek a város igen fontos szimbólumai, és könnyen illeszkednek egy új narratívába, amelyben az eredeti jugoszláv jelentés kikopik, helyébe viszont az ostromlott város, az örök harc és védelem, illetve a fasizmussal szembeni sikeres győzelem lép. Másfelől a

jugoszláv narratíva egyik fontos eleme az antifasizmus, ez érhető tetten abban is, hogy a városházát 2014-ben és a központi, elhunyt gyermekek emlékművet is május 9-én, a fasizmus feletti győzelem napján adták át, így összekötve a szerbeket a fasisztákkal.

A város tehát kétségkívül jó okkal tűnik úgy, hogy a „bosnyákosodás” terepe, azonban nem tekinthetjük azt az új szimbolikus tér kizárólagos tendenciájának. Jóval inkább a szimbolikus tájkép „átkódolásáról” van szó: a korábbi jugoszláv ideológia, miszerint a heterogenitásból egy egységes jugoszláv identitás alakulhat ki, eltűnőben van, és helyébe egy döntően bosnyák, a heterogenitást inkább egymás megtűréseként hirdető táj kerül.

6. Az emlékmű értelmezései

6.1. Az emlékmű

Az ostrom során meggyilkolt gyerekek emlékművét (1. ábra) tekinthetjük a városban az egyik legfontosabbnak, pusztán már városföldrajzi lokalizáltsága vagy mérete okán is, emiatt a szimbolikus tájkép értelmezésében központi jelentősége van. A város központi területén, a Veliki Park (Nagy Park) előterében, az egyik legforgalmasabb közlekedési útvonal (Tito marsall út) mentén helyezkedik el. Vele szemben a Szarajevói Gyerekek tere (Trg Djece Sarajeva), közvetlen környékén reprezentatív kormányzati épületek találhatók, továbbá bankközpontok és magas presztízsű butikok. Ehhez hasonlóan központi helyzetű és jellegű emlékmű nincs Szarajevóban. A tér nem igazán válik el a közlekedés és a mindennapi élet környezetétől, épp ezért nem is egy klasszikus reprezentatív vagy „szakrális” tér. Emiatt keverednek a használati módok is: az emlékmű közvetlen háttérében lévő tágas és csendes park pihenési és találkozási, szórakozási pont is egyben, ami nehezen fér össze az emlékmű patetikus és tragikus tartalmával. Fontosabb szimbolikus események alkalmával intézményi, reprezentatív vagy adott esetben egyéni megemlékezések tere.

1. ábra: Az ostrom során meggyilkolt gyerekek emlékműve

Forrás: Szerző felvétele

Az emlékműre 2007 márciusában írtak ki pályázatot, amit végül egy helyi szobrász, Mensud Kečo nyert meg. Az emlékmű állíttatását Szarajevó kanton és kilenc helyi önkormányzat finanszírozta. 2009-ben, egy szimbolikus napon, május 9-én, a fasizmus feletti győzelem napján adták át, ezzel az ostromlók és a fasiszták közötti egyenlőség konnotációját megteremtve. Itt fontos megjegyezni azt is, hogy az emlékműben a támadók, gyilkosok nem jelennek meg explicit módon, épp ezért ezt az űrt a befogadó tudása kell, hogy kitöltse. A május 9-i megemlékezések egyértelműen igyekeznek a helyes olvasatot megadni.

Az emlékmű központjában két zöld, hengerszerű üvegtest található, amely egy kör alakú alapon áll. Az alapzaton gyereklábnymatok találhatóak, amelyeket az elhunytak gyerek hozzátartozóival nyomattak. A szökőkút közelében több urnát idéző henger található, amelyre az halottak nevei vannak felvésve. A szökőkúthoz közel adták át 2015-ben a „*Nermin, gyere*” nevű szobrot, amely egy kiáltó apát mutat, oldalvást tőle pedig egy kis emléktábla fedi fel, hogy ez egy Srebrenica környékén történt esetet elevenít meg, amely során az apát a szerb katonák azzal csapták be, hogy fia biztonságban lesz, amennyiben magához hívja, a katonai felügyelet védelmébe; később mindkettőjüket megölték (Kečo).

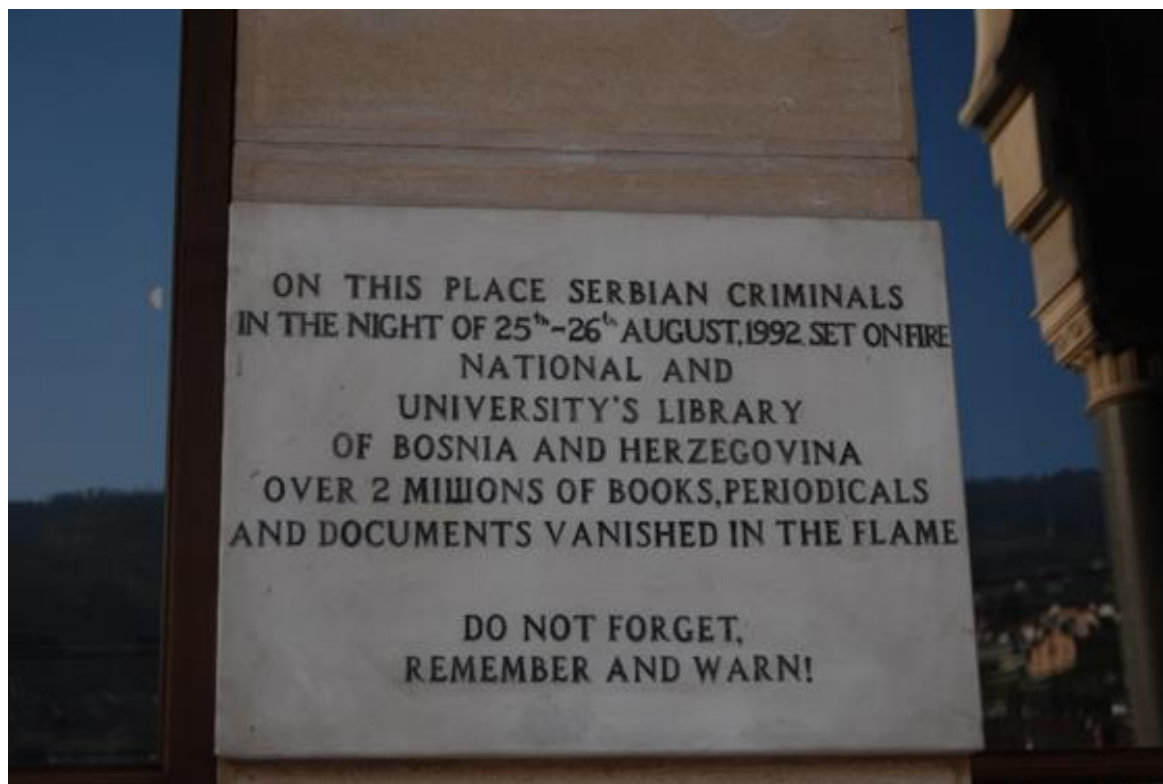
Míg a Srebrenicára emlékeztető szobor egyértelműen utal egy történetre, könnyen befogadható és megérthető, a zöld, absztrakt üvegformák egyáltalán nem rendelkeznek ilyen világos tartalommal. A forma és a cél ütközése épp emiatt komoly ellenérzéseket is szított a helyi társadalomban, kisebb mozgalom alakult az emlékmű ellen, mivel nem tartotta azt méltónak a cél betöltésére: nevetségesnek, vagy épp fallikus szimbólumnak tartotta az alkotást (Spomenikom ću te?). Nem pusztán esztétikai ítéletek miatt került támadások homlokterébe, hanem hamar összemosódott a pénzmosás, korrupció vádjával is. Ivana Mostarac, a kritikus mozgalom vezetője azt nyilatkozta, hogy az emlékmű szintiszta pénzmosás. Ezeket a képzeteket erősítették a nyilvánosságban zajló viták is. Alija Behmen 2009-ben lett a város polgármestere, aki azonnal

megkérdőjelezte a pályázat tisztaságát, összevetve a költségek nagyságrendjét a pályamunka „szerénységével”. Később nyilvános vita robbant ki a városháza és Mensud Kečo között a „*Nermin, gyere*” című szobor kapcsán is. A művész azt állította, hogy nem kapta meg a megfelelő munkadíjat, ezután a városháza nyilvánosságra hozta az egyébként nagyon magas honoráriumot, kiemelve, hogy ez közpénzből került kifizetésre (Sarajevo).

A hengereken az azonosított gyerek áldozatok neve, születési éve és halálozási dátuma található. A listák bevett eljárásá váltak az áldozatokra való emlékeztetésben, mert így a befogadó közelebb kerül az áldozatokhoz, hiszen azokat nem szimbolikusan és tömegként, hanem individuálisan és a neveiken keresztül ismeri meg, továbbá a lista nagysága rámutat a pusztítás méretére is. Különösen elterjedt ez az eljárás a holokauszt-emlékezetben (Alphen, E. van 2015), ezt a megoldást alkalmazza ez az emlékmű is.

Az áldozatnarratíva tehát egyértelmű, az viszont kevésbé, hogy mindezt miért nem katonák, férfiak mártírhalálának ábrázolásával teszi meg, hanem gyerekek központba állításával. Erre részben magyarázatot ad, hogy a kezdeményezés egy helyi civil szervezettől (*Dječiji pokret za mir, ljubav, prijateljstvo – Gyerekek mozgalmá a békéért, szeretetért és barátságért*) indult, amely a háború nyomán létrejött civil mozgalmakon belül egy általánosan értett szülő-gyerek aspektust emelt fókuszba. Ennek következtében azonban az emlékmű ahelyett, hogy egyenlő felek küzdelmét mutatná be, a védtelenség és ártatlanság, illetve az anyai/szülői szenvedés képzetét társítja az ostromban elhunytakhoz. Az áldozatnarratíva nyilvánvalóan gyökerezik a konkrét történelmi tapasztalatból; az különféle módokon már-már az ostrom során is megjelent, például az a vélekedés is elterjedt, hogy a szarajevói lakosság magának a bosnyák diplomácia haszonszerzésének az áldozata (Maček, I. 2006), de azt is fontos megérteni, hogy mindennek milyen emlékeztetőpolitikai következményei vannak.

Az áldozatnarratívák bevett politikai retorikai eszközei a késő 20. századi diskurzusoknak. A felelősséget leveszik az áldozatokról, feltétel nélküli empátiát várnak el a környezettől, az ellentétpárként feltételezett bűnöst pedig csak ebbe a pozícióba kényszeríti. Ezekből a gyakran (morális) pozíciókból pedig igen komoly politikai hasznot is lehet húzni. A jugoszláv háború kölcsönös bűnei közepette igen érthető ez a retorikai eljárás. (Mümkler, H. –Fischer, K. 2019). Az áldozatok gyerekekkel és szülőkkel (civil lakossággal) való azonosítása a bűn nagyságát, morális igazolhatatlanságát, ebből fakadóan brutalitását is hangsúlyozza. Ezt erősíti, hogy a nemzeti és egyetemi könyvtár oldalán elhelyezett (angol nyelvű) tábla (2. ábra) emlékeztet arra, hogy a szerb bűnösök milyen komoly kulturális értékeket pusztítottak el. Ellenben a helyi lakosság „civil szellemét” megvilágítja, hogy a szarajevóiaknak az ostrom során is, a folyamatos életveszély ellenére is fontos volt a városi, kulturált, civilizált élet fenntartása (Maček, I. 2009). Az az ellentétpár (barbár-civil) nyilvánul meg tehát, aminek már régi tradíciói vannak a politikai retorikában és a politikai földrajzi gondolkodásban is.

2. ábra: A nemzeti és egyetemi könyvtár oldalán található emléktábla
Forrás: Szerző felvétele

6.2. Barbár vidék, civilizált Szarajevó

Az emlékmű társadalmi kontextusát jól megvilágítja, ha azt a helyi kultúr- és mentalitástörténetbe ágyazzuk. Így több, a diskurzív térben ki nem mondott, ki nem mondható implikációt sikerül azonosítanunk.

Mint ahogy Stefansson, A. (2007) is rámutatott, a szarajevói „őshonos”, polgárok (*Sarajljè*) körében igen gyakori toposz a vidékiek és a városiak szembeállítása, sőt mi több, az ostrom brutalitásának értelmezésében is megjelenik a narratíva, miszerint a vidék brutalitása feszült a városi létformáknak. Bogdan Bogdanović (Belgrád korábbi polgármestere és ismert urbanista) háború során megjelent nagy hatású esszéiben arról ír, hogy az urbánus, kulturált életet a vidéki városgyűlölők veszélyeztetik. Egy mostari építészcsoport 1992-ben kiadott egy publikációt, „*Mostar-92, Urbicid*” címmel, amelyben a tudatos városrombolás jelenségét azonosítják. Számtalan nyugati értelmező is átvette ezt a toposzt (Bougarel, X. 1999), miszerint a nacionalista ideológiát és brutális etnikai tisztogatásokat főleg a vidéki egyszerű emberek támogatták. Ez a narratíva jól nyomon követhető az ostrom irodalmi reprezentációiban is, a magyarul is olvasható *Szarajevó blues* szerzője szintén említést tesz a tudatos várospusztításról, amely szerinte kifejezetten a „keleti” szimbólumok eltüntetését is célozta a város tájképéből (Mehmedinović, S. 2018).

Ezt magyarázza és egyben árnyalja az „urbicídium” (*urbicide*) fogalom (Coward, M. 2004) is, amelynek legfőbb állítása az, hogy nagyon sok esetben hadi szempontból teljesen indokolatlan

pusztítást végeztek az ostromlók, aminek nem lehetett más célja, mint a városi élet, és az együttélés tereinek elpusztítása.

Habár az ilyen típusú szembeállítás a modern urbanizáció nyomán vált a politika bevett toposzává, valójában ez már az antikvitásban is megjelenik, a görög polisz történelmében, ahol a civilizált hellén (polgár) kerül szembe a poliszon kívüli barbárokkal. Az ilyen szemantikai szembeállításnak több fontos vetülete is van. Ezt, Koselleck R. nyomán aszimmetrikus megnevezésnek tekinthetjük, hiszen a megnevező önmagát pozitív színben tünteti fel, a másikat pedig negatív attribútumokkal látja el, aminek elvitatására annak nincs érdemi lehetősége. Az ilyen sémák a kollektív önképek kialakításában is rendkívül hatásos eszközök lehetnek (Koselleck, R. 1997).

Már a szocializmus idején is kialakult egyfajta vidék-város ellentét, amelynek oka a jugoszláv szocialista erőltetett iparosítás, és az ennek során kialakított propaganda volt, miszerint a vidék az elmaradottságot, kulturálatlanságot jelképezi (van de Port, M. 1998). Azonban ez az – egyébként Európában másutt is jól ismert – ellentétpár már korábban is jelen volt a térségben, és gyakran etnikai konnotációkkal is rendelkezett. Az egyik legismertebb lenyomata és generálója ennek Jovan Cvijić munkássága.

A településmorfológiai típusok ismertetésénél a török-bizánci/balkáni típusú városok esetében épp Szarajevót hozza fel példának. Kitér arra, hogy a nagyvárosi élet hogyan teszi a lakosokat degenerálttá, elkorcsosulttá, kimerültté, görnyedt alakokká. Ennek okát a higiénia hiányában, a túlszűfolttságban és a fondorlatosságban látja. A muszlim bosnyákokat főként városlakóként, többségüket naivként, lassú észjárásúként, lustának írja le, akikben nincs megfelelő erkölcsi tartás, mivel elárulták a környező lakosságot azzal, hogy felvették a hódítók hitét. (Cvijic, J. 2009) Látható, hogy az etnikai identitás és a városi, kulturális dekadencia összekapcsolódik.

A délszláv népek etnikai tipológiájának tárgyalásánál ezzel állítja szembe Cvijic a dinári típusú népesség ún. ero altípusát, amely a boszniai hegyekben él, és a folyó völgyekben élő keresztény bosnyák altípust. Az erók hordozzák az erős (szerb) nemzettudatot, éles észjárásúak, és jól iskolázottak. A szerb bosnyákok vállalkozó kedvűek, energikusak, keményfejűek, és erős bennük a szerb nemzeti érzület. Tehát az ellentétpár ugyan kissé megváltozva, azonban a struktúráját tekintve már jól fölsejlik, etnicizálva és esszencializálva.

6.3. Az emlékmű értelmezése interjúk alapján

2022 májusában öt, félig strukturált interjút készítettem szarajevói egyetemistákkal (négyen bosnyáknak vallották magukat, egyikük pedig horvátnak), így betekintést nyerhetünk a háború után született generáció leendő értelmiségének narratíváiba. Az interjúkban többek között azt vizsgáltam, hogy az emlékműhöz milyen jelentéseket, értelmezéseket és potenciális politikai jelentőséget társítanak. Az emlékmű képének bemutatása közben azt kérdeztem tőlük, hogy milyen gyakran és milyen módon látogatják az emlékművet, mit jelent számukra, és milyen politikai, kulturális, történelmi jelentőséget tulajdonítanak neki, változtatnának-e rajta valamit, továbbá véleményük szerint a (helyi) társadalom mely csoportjai nem értenének velük egyet. A kérdéseket

kiterjesztettem az emlékművet övező Veliki Parkra és a „*Nermin, gyere*” című emlékműre is. Az interjúk angol nyelven zajlottak, amelyek bár érezhetően kijelöltek egyfajta kommunikációs plafont, de interjúalanyaim magabiztosan és érthetően közvetítették gondolataikat. Az interjúk így ugyan szorosabb olvasásra (*close reading*) nem adnak lehetőséget, de mégis jó betekintést nyerhetünk általuk az emlékmű körüli diskurzusokba.

Azt, hogy milyen gyakran látják, látogatják meg az emlékművet, alapvetően a funkcionális térhasználat határozta meg, azaz amelyik interjúalanyom közlekedési pályái érintették a parkot, gyakran, míg, akiké nem, azok ritkán találkoztak az emlékművel. Bár a kérdésfeltevés sem sugallta ezt az értelmezést egyértelműen, de mégis feltűnő, hogy egyik interjúalanyom sem számolt be valamilyen „rituális” használatról. Pusztán egy alany említette meg, hogy iskolásként rész kellett vennie szervezett megemlékezésen.

Két interjúalany ismerte a szobor bevett értelmezését (azaz az egymást átölelő anya/szülő és gyermek képét), de egyikük kiemelte, hogy az absztrakt formák miatt nem igazán érthető, főleg a külföldiek számára. Hozzátették ugyanakkor, hogy az emlékmű elsősorban az elhunytak hozzátartozóinak jelent sokat. Ketten pusztán a háborúra és az ostromra asszociáltak. A horvát identitású alanyom teljesen más értelmezést adott: az emlékmű zöld üvegtesteinek színéről az új életre és a helyi társadalom remélt kontinuitására asszociált.

Szinte teljes hasonlóság mutatkozott abban, hogy a parkot egyikük sem kedvelte igazán. Ennek elsődleges okát abban látták, hogy az oszmán periódusból maradt sírkövek ijesztővé vagy szakrális térré alakítják a parkot. Egyikük morális kötelezettségként értelmezi azt, hogy a sírkövek továbbra is a helyükön maradjanak és láthatóak legyenek, másik interjúalanyom pedig többértelmű választ adott a kérdésre: véleménye szerint a jugoszláv rezsim sok területet vett el az iszlámtól, és jó, hogy ma lehet látni, mi volt azelőtt. A horvát alanyom ebben is szignifikánsan más értelmezést adott: az oszmán sírokat a muszlim lakossággal kapcsolta össze, míg a parkot az Osztrák-Magyar Monarchiával (a park építésével kapcsolta össze a korszakot). Véleménye szerint sok muszlim és szarajevói opponálta a rendszert, épp ezért a parkot ezzel az ellenállással kötötte össze.

Amikor a politikai jelentőségre kérdeztem rá, nagyban meghatározta a válaszaikat az, hogy a közelmúltban újult ki egy vita a gyerekáldozatok számáról, valóságáról. A kérdéseimre, hogy kik és miért ellenzik az emlékművet, különböző megnevezésekkel (szerbek, szerb politika, általánosabban etnikai konfliktusként megnevezve, korábbi ostromlók), de alapvetően mindannyian a szerb etnikumra vagy politikára utalt. Egyik interjúalanyom szerint az ellenzők a bosnyákokat akarják újra és újra emlékeztetni az ostrom szörnyűségeire.

Mindegyikük kiemelte, hogy az emlékműhöz tartozó urnákon ugyan valóban többségében bosnyák nevek találhatóak, de mégis minden etnikumból/vallási csoportból kerültek fel nevek. Épp ezért úgy is látják, hogy a város alapvetően egyetért az ő véleményükkel és értelmezésükkel, az ellenzőket pusztán egy apró minoritásként lát(tat)ják, egyikük arra is utalt, hogy azok döntő többsége vagy nem él a városban vagy már emigrált. Ennek kissé ellentmond, hogy néhány rövid megjegyzésben helyiként vagy bosnyákként meghatározott ellenzőkre is utaltak, azonban az ő szempontjaikat bagatellizálták. A kérdésnél pusztán egyikük emelte ki a helyi politika szerepét, amikor a politikusok részvételére utalt az éves megemlékezések során.

A park háttérében lévő „*Nermin, gyere*” nevű szobrot ketten nem ismerték fel, egyikük nem értette a sarajevói elhelyezés okát. Ketten pedig láthatóbb helyre állították volna azt. Arra a kérdésre, hogy mit változtatnának a szobor vagy az emlékmű esetében, pusztán az az igény jelent meg, hogy angol felirat, leírás is legyen, hogy a turisták is érthessék az emlékmű üzenetét.

7. Összegzés

Szarajevóban a szimbolikus térpolitikákat elemezve tehát könnyen azonosíthatjuk a szimbolikus térfoglalás tendenciáit. A város központi emlékművét elemezve a saját társadalmi és kulturális kontextusában ez a narratíva azonban árnyalásra szorul. Abban megjelenik egy áldozatnarratíva, amely emlékezetpolitikai konfliktusokra is okot ad. Ezeket támasztják alá az interjúk is, amelyekben vagy az emlékmű hitelességét firtató diskurzusok jelennek meg, vagy expliciten az ostrom sebei, melyek továbbra is felszínen tartják az interetnikus feszültségeket.

Ugyanakkor tekintettel a város komoly urbánus hagyományaira, a már a háború során elterjedté vált vidék-város ellentétre épülő elbeszélési módokra, illetve a még mindig heterogén társadalomra, látni kell, hogy ennek jóval többértű olvasatával kell számolnunk. Egyfelől a megjelenített brutalitás, mintegy ellentétként, a civilizált (heterogén) Sarajevó képzetét is erősíti. Az interjúalanyaim mindegyike kiemelte, hogy az emlékmű minden etnikumból és vallási csoportból származó gyerekek emléket állít, továbbá többen elsősorban a helyi közösség (családok, egyének) szenvedéseiben értelmezték azt, azaz az emlékművet a településhez és nem egy adott etnikumhoz kötik. Az emlékmű ellenzőit elsősorban a volt ostromlókban, nem helyiekben, vagy az intézményes szerb politikában látják, tehát elsősorban a városon kívülről érkezőkben. A bemutatott ellentétpár és a már Cvijic óta is meglévő etnikai töltet ugyanakkor lehetővé teszi az implicit etnikai tartalmak hozzárendelését is. A sokszínűség imázsának fenntartása persze lehet egyben érdekvezérelt is: turisztikai, politikai érdekek a városi politika szintjén, vagy épp a (nyugati?) interjúk készítőinek való megfelelni akarás is. Épp ezért, a fentieket elsősorban egy lehetséges és bizonyos helyzetekben érvényesülő narratívaként kell kezelnünk, nem pedig a helyi emlékezet teljes leírásaként.

Tanulmányomban igyekeztem a szövegközpontú társadalomtudomány hermeneutikai megközelítését használni, aminek ugyan már régi, de mégsem igazán elterjedt tradíciói vannak a földrajztudományban. Az emlékmű sokrétűségének bemutatásával érzékeltettem, hogy az a térfoglalás mellett lehet egy új, ugyanakkor a korábbi hagyományokra támaszkodó lokális identitás kiindulópontja (aminek alapja az áldozatiság), egy szakrális és emlékezeti táj szimbóluma, illetve az etnikai feszültségek implicit tételének eszköze is.

Irodalomjegyzék

- ALPHEN, E. VAN (2015): List Mania in Holocaust Commemoration. In: *Revisiting Holocaust Representation in the Post-Witness Era. The Holocaust and its Contexts*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137530424_2
- AZARYAHU, MAOZ – KOOK, REBECCA (2002): Mapping the nation: street names and Arab-Palestinian identity: three case studies. *Nations and Nationalism* 8 (2), pp. 195–213. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00046>
- BADESCU, G. (2014). *City Makers, Urban Reconstruction and Coming to Terms with the Past in Sarajevo. Reconstructing Sarajevo*.
- BARNES, T. – DUNCAN, J. (1992): Introduction: writing worlds In: BARNES, T. – DUNCAN, J. eds. *Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Routledge, London–New York, pp. 1–18.
- BASSI, E. (2015): Divided Sarajevo: space management, urban landscape and spatial practices across the boundary. *Europa Regional* 22 (3–4), pp. 101–113.
- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság*. L'Harmattan, Budapest.
- BOUGAREL X. (1999): Yugoslav Wars: The 'Revenge of the Countryside' Between Sociological Reality and Nationalist Myth. *East European Quarterly* 33 (2), pp. 157–175.
- BRUBAKER, ROGER – FEISCHMIDT, MARGIT – FOX, JOHN – GRANCEA, LIANA (2006): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- COHEN, SAUL B. – KLIOT, NURIT (1992): Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories. *Annals of the Association of American Geographers* 82 (4), pp. 653–680.
- COSGROVE, D. (1984): *Social formation and Symbolic Landscape*. Beckenham, Croom Helm.
- COWARD, M. (2004): Urbicide in Bosnia In: Graham, Stephen ed. *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*. Blackwell, Oxford.
- CVIJIĆ, JOVAN (2009): *A Balkán-félsziget és a délszláv országok: Az emberföldrajz alapjai*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Újvidék.
- ERŐSS Á. (2018): *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Doktori Disszertáció. ELTE Földtudományi Doktori Iskola.
- JANSEN, S. (2013): People and things in the ethnography of borders: materialising the division of Sarajevo. *Social Anthropology* 21 (1), pp. 23–37.
- KOCSIS KÁROLY (1993): *Jugoszlávia*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- KOSELLECK, R. (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Kiadó, Budapest.
- LEFEBVRE, H. (1991) [1974]: *The production of space*. Blackwell, Oxford.
- MAČEK, IVANA (2006): 'Imitation of life': Negotiating normality in Sarajevo under siege. In: Bougarel, X. – Helms, Elissa. – Duijzings, Ger. eds. *The New Bosnian Mosaic*. Ashgate.
- MAČEK, IVANA (2009): *Sarajevo under siege*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- MÜNKLER, H. – FISCHER, K. (2019): „Nothing to kill or die for...” – Megjegyzések az áldozat politikai elméletéhez In: *Áldozatnarratívák*. Kijarat, Budapest, pp. 85–108.

- PALMBERGER M. (2012): *Renaming of Public Space: A policy of Exclusion in Bosnia and Herzegovina*. Max Planck Institute, Göttingen.
- PICKLES, J. (1992): Texts, hermeneutics and propaganda maps. In: BARNES, T. – DUNCAN, J. eds. *Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Routledge, London-New York, pp. 193–231.
- REMÉNYI, PÉTER (2011): An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. *Eurolimes* 11, pp. 129–141.
- REMÉNYI, PÉTER (2011): Borders, Settlement Structure and Regional Issues in the Western Balkans. In: Kobolka, István – Pap, Norbert eds. *The Western Balkans: European perspective and tradition*. Ministry of Foreign Affairs, Budapest, pp. 155–230.
- RISTIC, M. (2018): *Architecture, urban space and war*. Palgrave-Macmillan, Darmstadt.
- ROBINSON, G. – ENGELSTOFT, S. – POBRIC, A. (2001): Remaking Sarajevo: Bosnian nationalism after the Dayton Accord. *Political Geography* 20, pp. 957–980.
- STEFANSSON, A. (2007): Urban Exile: Locals, newcomers and the cultural transformation of Sarajevo. In: Bougarel, Xavier – E. Heims – G. Duijzings eds. *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*. Hampshire, pp. 59–78.
- SZABÓ M. (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan, Budapest.
- SZABÓ M. (2006): *Politikai idegen – posztmodern politológiák*. L'Harmattan, Budapest.
- VAN DE PORT, M. (1998): Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town. Amsterdam University Press, Amsterdam
- TODOROVIĆ, M. (2021): TIKA's Heritage Restoration Projects. *Insight Turkey* 23 (3), pp. 141–156.

Sajtó- és egyéb források

- [Where East meets West | Sarajevo.ba](#) (2022. 11. 21.).
- [Kečo: Nesretna je sudbina Rame, koji, eto, ni mrtav nema mira \(avaz.ba\)](#) (2022. 11. 21.).
- [Spomenikom ću te? – SARAJEVO \(co.ba\)](#) (2022. 11. 21.).
- [Sarajevo: "Keširao" 887.000 KM za dva spomenika! | Info | Društvo \(mondo.ba\)](#) (2022. 11. 21.).
- MEHMEDINOVIĆ, S. (2018): *Szarajevó blues*. Ford. Orcsik Roland, Qadmon, Budapest.